

„Járadékos államok”, avagy a rezsimstabilitás és hatalomgyakorlás összefüggései a posztszovjet Közép-Ázsia államaiban

A járadékgazdaság és a járadékos állam fogalma

Egy állam vagy politikai rezsim stabilitása akkor biztosított, ha a fennállásához és funkcionálásához elégséges erőforrások tartósan rendelkezésre állnak – állapítja meg Giacomo Luciani (Luciani 1990: 66). Az állam működése, így a politikai rezsim jellege szempontjából sem közömbös kérdés, hogy az állam bevételei milyen forrásokból származnak, milyen logika szerint és milyen csatornákon keresztül kerülnek (újra)elosztásra a társadalom tagjai között. A „járadékgazdaság” (*rentier economy*) és a „járadékos állam” (*rentier state*) fogalmát ideáltipikus elemzési kategóriaként az 1970-es években dolgozták ki, elsősorban a közel-keleti és Perzsa-öböl menti olajtermelő és olajexportáló államok példájából kiindulva. A közgazdaságtanban „járadék” alatt olyan jövedelmet értünk, amely nem termelőmunkából, hanem közvetlenül a természeti javak értékesítéséből származik (Marshall, idézi Beblawi 1990: 85). A közgazdaságtanban és társadalomtudományokban számos szerző (Marxtól Weberig) hangsúlyos értékalapú megkülönböztetést vont a termelőmunkából származó kereset és a produktivitást nem igénylő – és éppen ezért pejoratív fogalomként kezelt – „járadék” között.

„Járadékgazdaság” alatt tehát olyan nemzetgazdaságot értünk, ahol az állami bevételek nagyobb része tipikusan valamilyen természeti erőforrás (pl. szénhidrogének) exportjából származik. A járadékgazdaság forrása jellemzően valamilyen természeti kincs, bár tulajdonképpen más jellegű *külső* forrás is lehet (például vendégmunkások hazautalásai). Luciani szerint a járadékgazdaság tulajdonképpeni megkülönböztető vonása tehát nem is elsősorban a nyersanyagexport, hanem hogy a nemzetgazdaság jövedelmei döntő részben külső, a hazai termelőszektoroktól független forrásokból származnak (Luciani 1990: 71). A „járadékgazdaság” még nem feltét-

---

1 Főiskolai adjunktus, Budapesti Gazdasági Főiskola Külkereskedelmi Kar; e-mail cím: gyene.pal@kvifk.bgf.hu.

lenül vonja maga utána „járadékos állam” kialakulását. A járadékos állam esetében a külső jövedelmek nem közvetlenül a társadalom tagjaihoz folynak be (mint például a vendégmunkások hazautalásai esetében), hanem a társadalom egy szűk felső vezető rétege, végső soron maga a kormányzat az, amelyik rendelkezik az elosztásuk felett. A közel-keleti olajmonarchiákban például a teljes népesség körülbelül 2–3%-a rendelkezik az olajexport-bevételek felett, melyek az adott államok GDP-jének akár 80–90%-át is kiteszik (Beblawi 1990: 89). Luciani éppen ebben, a jövedelmek társadalmi allokációjában látja a járadékos államok legfontosabb társadalmi funkcióját, így ő a terminológia szintjén is az *allokatív* és *produktív* államok közötti megkülönböztetést javasolja (Luciani 1990: 71). Az *allokatív* államokban a kormányzat nem adóztatja az állampolgárokat, hanem éppen ellenkezőleg: anyagi jogon pénzbeli jövedelemben és természetbeni juttatásokban részesíti őket. Éppen ezért nem sorolja az allokatív államok sorába a vendégmunkások külföldi hazautalásaitól függő járadékgazdaságokat, mivel a hazautalásokból az állam legfeljebb indirekt módon, az otthon élő családtagok megadóztatásával tud bevételek szert tenni (Luciani 1990: 72). Az állam allokativitásának avagy produktivitásának mértékéről leginkább a kormányzati szociális kiadások éves GDP-hez viszonyított aránya árulkodik, ami például a közel-keleti olajexportőr államokban a hetvenes-nyolcvanas években igen tetemes hányadot (30–50% között) tett ki (Luciani 1990: 72–74).

Az állam allokatív vagy produktív jellege a tapasztalatok szerint összefüggést mutat a politikai berendezkedés jellegével is. Ahol az állami jövedelmek elsődlegesen a társadalom termelőrétegeinek megadóztatásából származnak, ott hosszabb távon a regnáló rezsim aligha nélkülözheti a demokratikus legitimitáció valamilyen formáját, mint azt a mára már történeti szállóigévé lett „Nincs adózás képviselő nélkül” jelszava is illusztrálja (Luciani 1990: 75). Az allokatív vagy járadékos államokban a szükséges legitimitációt már önmagában az is megteremti, hogy az állampolgárok egzisztenciálisan függenek a mindenkori kormányzattól, amelyik gyakran igen nagyvonalú juttatásokban részesíti polgárait. Mivel az állampolgárok függenek gazdaságilag az államtól, nem pedig fordítva, így a politikai vezetés nincs „rászorulva” a demokratikus legitimitációra. Az allokatív rezsim az „adózás nélkül nincs képviselő” logikája alapján gyakran a demokratikus képviselő látszatát sem biztosítják. A „járadékos államok” vertikális irányú patrónus-kliens logikájának működéséhez a képviselői demokráciánál megfelelőbb keretet biztosít egy neopatrimoniális karakterű autoriter politikai berendezkedés. A járadékos állam jellemzően a politikai rendszer autoriter vonásait erősíti. Az állam járadékos jellege ilyen módon járult hozzá a Perzsa-öböl térségében a napjainkban meglehetősen anakronisztikusnak ható patrimoniális monarchiák konzerválódásához (Luciani 1990: 79–80).

Beblawi a közel-keleti nem olajtermelő államokra (Egyiptom, Tunézia, Marokkó példájából) az ún. *féljáradékos* megjelölést alkalmazza. Beblawi „féljáradékos” kategóriája nagyjából megfeleltethető Luciani „járadékgazdaság”-

fogalmának. Olyan országokról van tehát szó, melyek GDP-jében jelentős hányadot tesznek ki a külföldi forrásból érkező – de nem nyersanyagexportból származó – bevételek: külföldi (akár katonai, akár pénzügyi) segítyek, tranzitdíjak (például áthaladó csővezetékek, vagy éppen a Szezi-csatorna használatáért²), az ország infrastruktúrájának bérbeadása (például repterek vagy kikötők rendelkezésre bocsátása külső államoknak katonai bázis létesítése céljából), végül, de nem utolsósorban a külföldön dolgozó vendégmunkások hazautalásai. Mint a hazautalások példája is illusztrálja, a féljárdékos államok esetében a kormányzat szerepe a külső jövedelmek elosztásában korántsem olyan kizárólagos, mint a járdékos államok esetében. Így a féljárdékos rezsimek kevésbé nélkülözhetik a demokratikus legitimációnak legalább a látszatát, politikailag pedig jellemzően instabilabbak, mint a neopatrimoniális karakterű járdékos rezsimek. Mindamellet a féljárdékos államokat is jellemzi a kormányzattól függő széles körű klientúrahálózat, gyakran mesterségesen felduzzasztott és korrupt bürokrácia formájában (Beblawi 1990: 97).

Járdékos államok a posztszovjet Közép-Ázsiában: Kazahsztán és Türkmenisztán

A fenti „járdékgazdaság”, „járdékos” és „féljárdékos” állam fogalmaira alapozott elemzési keret Wojciech Ostrowski szerint kiválóan alkalmazható az öt posztszovjet közép-ázsiai köztársaság utódállampéldájára is. Ostrowski szerint a közép-ázsiai köztársaságok esetében a járdékgazdaság, illetve a járdékos állam jellegét döntően két tényező alapozta meg. Egyrészt betudható a szovjet korszak örökségének, nevezetesen annak, hogy a SZU-n belül a közép-ázsiai tagköztársaságokra a szláv területeken fekvő ipari centrumok nyersanyagokkal (pl. szénhidrogének, gyapot stb.) történő ellátásának feladatát szabták. A közép-ázsiai gazdaságok járdékos jellegét tovább erősítette a SZU összeomlását követő piaci árliberalizáció, mely a nyersanyagárak drasztikus emelkedését eredményezte, és ezáltal a szóban forgó országokat egyfajta gazdasági de-diverzifikációra ösztönözte (Ostrowski 2011: 285–286).

---

2 Egyiptomban, még az arab tavaszt megelőző években-évtizedekben – egyebek mellett – az ország szénhidrogén-készletei, a Szezi-csatorna használatából befolyó összegek, valamint a külföldön dolgozó egyiptomi vendégmunkások hazautalásai stabil alapot teremtettek a gazdaság fejlődéséhez. Utóbbiból a 2007/2008. pénzügyi évben, tehát még a nemzetközi gazdasági-pénzügyi válságot megelőzően, 13,2 Mrd USD érkezett Egyiptomba. Ez a tárgyévi GDP 8%-ának felelt meg. A Szezi-csatorna használatából pedig többé-kevésbé egyenletesen évi kb. 5 Mrd USD bevétel származott (2,1%), ez utóbbi a 2011. évi forradalom után sem változott lényegesen (2011-ben 5,22, ill. 2012-ben 5,13 Mrd USD) (Neszmeélyi 2013).

1. táblázat: Közép-ázsiai országok – külkereskedelmi mérleg (millió USD)

	2002	2007	2012
Kazahsztán	-12,42	7013,53	35151,31
Kirgizisztán	-60,34	-1187,63	-3252,79
Tádzsikisztán	-129,82	-1787,87	-3629,13
Türkmenisztán	698,00	4647,00	10150,12
Üzbegisztán	142,00	701,00	-981,99

Forrás: World Bank; <http://databank.worldbank.org/data/home.aspx>

A közép-ázsiai köztársaságok külkereskedelmi mérlege

A kilencvenes évtized első felének gazdasági összeomlása után a kétezres évtized a közép-ázsiai köztársaságok külkereskedelmének abszolút számokban mérve jelentős kibővülését hozta. Ez nem jelentette azonban szükségszerűen ezen nemzetgazdaságok nyitottabbá válását, hiszen az export és import rendszerint tapasztalható számzerű növekedését arányaiban megközelítette vagy akár felül is múlta gazdasági növekedési ütemük. Az energia- és nyersanyagárak 1999 és 2008 közötti, illetve 2009 utáni újbóli emelkedésének köszönhetően a három nettó energiaexportőr közép-ázsiai állam, Kazahsztán, Türkmenisztán és Üzbegisztán exportjának értékvolumene látványosan növekedett – akár 50–100%-kal is – az import értékvolumenéhez képest. A két nettó energiaimportőr állam, Kirgizisztán és Tádzsikisztán exportját és külkereskedelmi cserearányait viszont mindez – elsősorban a megemelkedő üzemanyagárak melletti növekvő szállítási költségek és a megdrágult import energia miatt – kedvezőtlenül befolyásolta (Mogilevskii 2012: 7–12).

2. táblázat: Közép-ázsiai országok – export (millió USD) – (%GDP)

	2002	2002	2007	2007	2012	2012
Kazahsztán	11576,90	47	51837,61	49	96882,56	48
Kirgizisztán	635,54	40	2012,05	53	3202,51	48
Tádzsikisztán	799,36	65	766,93	21	1644,16	22
Türkmenisztán	3081,00	69	9548,00	75	25760,63	73
Üzbegisztán	2985,00	31	8851,00	40	14251,92	28

Forrás: World Bank; <http://databank.worldbank.org/data/home.aspx>

3. táblázat: Közép-ázsiai országok – Import (millió USD) – (%GDP)

	2002	2002	2007	2007	2012	2012
Kazahsztán	11589,31	47	44824,08	43	61731,24	30
Kirgizisztán	695,88	43	3199,68	84	6455,31	98
Tádzsikisztán	929,17	76	2554,79	69	5273,29	69
Türkmenisztán	2383,00	53	4901,00	39	15610,51	44
Üzbegisztán	2843,00	29	8150,00	37	15233,91	30

Forrás: World Bank <http://databank.worldbank.org/data/home.aspx>

A közép-ázsiai köztársaságok külkereskedelmi nyitottsága

Kazahsztán és Türkmenisztán esetében a szénhidrogénszektor még dominánsabb pozícióra tett szert a gazdaságon belül, mint a függetlenség elnyerése előtt. Kazahsztán az ország északnyugati részén felfedezett Kasangani olajmezők révén a Közel-Keleten kívül a jelenleg ismert legnagyobb még ki nem aknázott kőolajkészletekkel rendelkezik (Afanasyeva 2012), és napjainkban a 19. legjelentősebb olajtermelő ország készletei földgázból is jelentősek. Kazahsztán kereskedelmi exportjában a szénhidrogének aránya értékvolumenben a kilencvenes évek közepén mért 25%-os arányról a kétezres évtized derekára 66%-ra emelkedett.³ Ezenkívül Kazahsztán tekinthető napjainkban is a réz, cink, valamint uránérc egyik vezető kitermelőjének a világban⁴ (Olcott 2010: 169).

Türkmenisztán földgáztartalékai a 2006-ban felfedezett *Dél-Jolotan* és *Oszman* óriásmezők felfedezésével a hatodik legnagyobbak számítanak a világon, Türkmenisztán pedig immár a világ negyedik legjelentősebb

3 The Róbinson Rojas Archive World Development Indicators 2009; <http://www.rrojasdatabank.info/wdi2009/tab4.4.pdf> (letöltve: 2014. 02. 22.).

4 A kazah export – mindenekelőtt a szénhidrogének és ércek – első számú felvevőpiacának továbbra is az „EU 27” országai, valamint Kína számítanak: 2012-ben az EU-ba irányult a teljes kazah export több mint 50%-a (!), a második legfontosabb célország, Kína, a kazah export 17,9%-át szívta fel, míg Oroszország a harmadik helyre szorult (7,3%). Az áruimport legfontosabb tételei közé a műszaki berendezések és gépek, feldolgozott élelmiszerek, vegyi anyagok és a részben a hazai fogyasztást kielégítő, részben reexportra kerülő energiahordozók számítanak. Ezek legjelentősebb hányadát (38,4%) Kazahsztán továbbra is Oroszországtól szerzi be, amely így továbbra is az ország első számú importpartnerének számít – a Vámunió megalakítása Oroszországnak ezt a pozícióját nyilvánvalóan tovább erősítette, mindenekelőtt a feltörekvő Kínával (16,8%), valamint az EU 27 országaival (16,8%) szemben (WTO Country Profiles Kazakstan; <http://stat.wto.org/CountryProfile/WSDBCountryPFView.aspx?Language=E&Country=KZ,KG,TJ,TM,UZ>) (letöltve: 2014. 11. 26.).

földgázexportőr állama Oroszország, az USA és Irán mögött.⁵ Türkmenisztán esetében a szénhidrogének aránya napjainkban már a teljes export 80%-át is meghaladja.⁶ A térség államai közül az elmúlt évtizedben Türkmenisztán könnyelhetette el külkereskedelmi forgalmának legnagyobb, már-már drámai mértékű bővülését. 2000 és 2010 között a türkmén export értékvolumene megháromszorozódott, míg az import közel négyszeresére növekedett. Így a kereskedelmi forgalom értéke a GDP több mint 50%-ára rúg. A dinamikusan növekvő energiaexportnak köszönhetően a vizsgált időszakban az ország külkereskedelmi mérlege mindig jelentős (a GDP 20%-át meghaladó) többletet mutatott (Mogilevskii 2012: 23).

Türkmenisztánban a teljes egészében állami ellenőrzés alatt álló földgázkitermelő szektor által generált állami bevételeket a türkmén rezsim széles körű lakossági ártámogatásokra és szociális transferekre fordította. A türkmén állam 1993 óta ingyen biztosítja polgárai számára az ivóvíz-, a gáz-, illetve az elektromosenergia-ellátást. Javarészt a földgázexport bevételeiből szubvencionálják a – még napjainkban is a munkaerő mintegy 50%-át foglalkoztató – monokultúrás gyapottermelésen alapuló mezőgazdasági szektor működését⁷ (Pomfret 2006: 90–97). Így az öt közép-ázsiai köztársaság közül Türkmenisztán emlékeztet legjobban a járadékos államok „klasszikus példáját” képező közel-keleti olajmonarchiákra.

Üzbegisztán: egy autark modellkísérlet

A kétezres évtized Üzbegisztán számára a külkereskedelmi forgalom dinamikus növekedését hozta, az exportkibocsátás csaknem megháromszorozódott, míg a behozatal megduplázódott. A kivitel gyorsabb bővülésének

---

5 U.S. Energy Information Administration (Turkmenistan 2012. 01. 25.); <http://www.eia.gov/countries/cab.cfm?fips=TX> (letöltve: 2014. 02. 22.). A türkmén áruexport termékstruktúrájának dediverzifikálódásával párhuzamosan ugyanakkor az utóbbi évtized sikeres csővezeték-építési projektjeinek köszönhetően a türkmén export térszerkezete jelentősen diverzifikálódott: a türkmén külkereskedelem térszerkezete jóval nagyobb mértékű átrendeződést mutat. Oroszország a kilencvenes években még a türkmén gázexport lényegében kizárólagos felvásárlója volt, ezzel szemben ma már a türkmén gázexport legfeljebb harmada irányul Oroszország felé. Egyes szakértők becslései szerint a türkmén gázexporton ma már Oroszország, Irán és Kína hozzávetőlegesen 30:30:40 százalékos arányban osztozik. Összességében Türkmenisztán legjelentősebb exportpartneréi a 2010-es adatok alapján Irán (21,7%), Oroszország 18%, Törökország (16,4%) és Kína (10%) (Dzsumajev 2012: 7–11). Ugyanakkor a jelenlegi lekötött földgázexport-szerződési kapacitások ismeretében prognosztizálhatjuk, hogy hamarosan Kína válik Türkmenisztán első számú exportpiacává (Peyrouse 2012: 182–184).

6 The Róbinson Rojas Archive World Development Indicators 2004; <http://www.rrojasdatabank.info/wdi2004/ch4.pdf> (letöltve: 2014. 02. 22.).

7 Az agrárszektor nagymértékű állami szubvencionálása ellenére az ország az alapvető élelmiszerek csaknem 70%-át importálni kénytelen. Az erőltetett öntözés miatt pedig az egyébként is igen csekély kiterjedésű türkmén termőterületeket nagymértékű szikesedés sújtja. A kilencvenes évtizedben így nem volt ritkaság Türkmenisztánban az élelmiszerhiány (Ochs 1997: 343).

köszönhetően az ország jelentős – még ha Kazahsztánnál és Türkmenisztánnál jóval szerényebb mértékben is – külkereskedelmi többletet (nagyjából a GDP 5%-a) halmozott fel. Ennek eredményeképpen az üzbég gazdaság nyitottsága a 2002-ben becsült 12%-os szintről az évtized végére mintegy 20%-ra emelkedett. Ennek dacára az üzbég gazdaság tekinthető a külkereskedelemtől legkevésbé függő, leginkább zárt nemzetgazdaságnak a régióban (Mogilevskii 2012: 26), ami azért jelentősen árnyalja az Osztrówszki által Üzbegisztánról, mint „járadékos államról” festett képet. Helyesebb lenne Üzbegisztánt ha nem is „járadékos”, de a járadékos államokhoz hasonló patronázslogika alapján működő rezsimként leírni.⁸

Az üzbég áruexportot alapvetően még mindig a nyersanyagok kivitele dominálja. A földgáz, színesfémek és gyapot adják együttesen az export 67,6%-át, ez az arány 2000 óta lényegében változatlan. A nyerstermékeken belül – figyelemre méltó módon – csaknem megduplázódott a szénhidrogén alapú energiahordozók aránya (a 2000-ben mért 12%-ról 2010-re 25%-ra emelkedett). A fosszilis energiahordozókból korábban elsősorban önellátásra törekvő ország mára regionális szinten jelentős földgázexportórré vált. Így napjainkban a korábban domináns gyapot helyett immár a földgáz Üzbegisztán első számú exportcikke. Az üzbég mezőgazdaságban, így az agrárexportban is – a gyapot rovására – nagyobb teret nyertek a zöldségek és gyümölcsök. Az exporton belül mintegy 25%-os stabil részesedést képvisel a különféle színesfémek, elsősorban az arany kivitele (Anderson–Klimov 2012: 18–20).

A munkaerő-foglalkoztatás arányát tekintve ugyanakkor még mindig az üzbég nemzetgazdaság domináns szektorának tekinthető a gyapottermesztés, amely javarészt még mindig nagyüzemi keretek között, állami termelőszövetkezetekben,⁹ öntözési technikával zajlik. A teljes mezőgazdasági termőterületen belül az öntözött földterületek aránya 88%, ami az egyik legmagasabb érték az egész világon. Az üzbég kormányzat pedig láthatóan meg van győződve róla, hogy a mezőgazdaságban bármiféle privatizáció egyenes úton latifundiumok kialakulásához és akár fegyveres konfliktusokkal járó vízmegosztási vitákhoz vezetne (Olcott 2005: 120). Az üzbegisztáni gyapottermelés kevésbé gépesített, a gyapot betakarítása jellemzően még mindig kézi erővel történik, ugyanakkor

---

8 Bár jelen cikknek nem célja a közép-ázsiai köztársaságok külpolitikájának vizsgálata, idekiváncoló megjegyzés, hogy az üzbég gazdaság diverzifikáltabb, ugyanakkor zártabb jellege nyilvánvalóan kihatással bírt arra, hogy az összes közép-ázsiai utódállam közül külpolitikai téren Üzbegisztán válhatott talán a leginkább szuverén szereplővé a nagyhatalmakkal, mindenekelőtt Oroszországgal szemben (Anchieschi 2010).

9 A kétezres évtized közepén az üzbég gyapottermelés 60%-át a *sirkatnak* nevezett termelőszövetkezetek szolgáltatták. Ebben elvileg a parasztnak részesedésük volt, ám a gyakorlatban a nyomott állami felvásárlási árak miatt a legtöbb szövetkezet veszteséget termelt. Az állam a magángazdaságok számára is kötelező jelleggel előírhatja a gyapottermesztést, elégtelen termésmennyiség esetén pedig akár vissza is veheti a földet (The Curse of Cotton: Central Asia's Destructive Monoculture, International Crisis Group, 2005. 02. 28. http://www.crisisgroup.org/~media/Files/asia/centralasia/093_curse_of_cotton_central_asia_destructive_monoculture (letöltve: 2014. 02. 22)).

az International Crisis Group egy tanulmányának becslése szerint a gyapotexport bevételeinek legfeljebb 10–15%-a jut vissza a termelőkhez.¹⁰

2000–2005 között a Karimov-rezsim szintén számottevő devizabevételre tett szert a hánábádi (korábbi szovjet) légi bázis bérbeadása révén (Spelcher–Spelcher 2009: 366). Ezek után érthető, hogy egyes hírek szerint az üzbég vezetés ismét szívesen látna amerikai bázist saját területén, és ezért még CSTO-tagságát is hajlandó volt felfüggeszteni 2012 júliusában.¹¹

Az üzbég rezsim karaktere abban a tekintetben a járadékos államokéhoz hasonló patrimonialis logika alapján működik, hogy láthatólag az alapvető fogyasztási cikkekre kiterjedő rögzített árrendszerrel és a széles körű lakossági szubvencióktól reméli a társadalmi béke megőrzését. Az üzbég állam az éves GDP – fejlődő országok mércéjével mérve – igen tekintélyes hányadát fordítja szociális transferekre, illetve egészségügyi és oktatási kiadásokra. A 2000-es évek elején például a GDP 6%-át fordították szociális, míg 7%-át egészségügyi és oktatási kiadásokra. A pénzbeli költségeken túl az üzbég állam még jelentős természetbeni juttatásokkal (könyvek, táskák, csizmák stb.) segíti például a gyermekek iskoláztatását (Olcott 2005: 119). Emellett az üzbég rezsim bevételeinek jelentős részét a közép-ázsiai összehasonlításban is különösen kiterjedtnek mondható, és a represszív, autoriter hatalomgyakorlás fenntartásában kulcsszerepet játszó belbiztonsági apparátus fenntartására fordítja (Ostrowski 2011: 289).

Tádzsikisztán és Kirgizisztán: instabil járadékgazdaságok

Míg az elmúlt két évtizedben a nyersanyagokban bővelkedő kazah, türkmén és üzbég gazdaságokra épülve a neopatrimonialis rezsimok, illetve a mögöttük álló informális érdekhálózatok többé-kevésbé sikerrel stabilizálták hatalmukat, addig az erőforrásokban szűkölködő Kirgizisztánban és Tádzsikisztánban jóval instabilabb, bár

---

10 The Curse of Cotton: Central Asia's Destructive Monoculture, International Crisis Group, 2005. 02. 28. http://www.crisisgroup.org/~media/Files/asia/centralasia/093_curse_of_cotton_central_asia_destructive_monoculture (letöltve: 2014. 02. 22.).

11 Az andizsoni tüntetések vérbefojtása miatt 2005-ben az amerikai kormányzat visszatartotta az Üzbegisztánnak járó 11 millió dollárnyi katonai segílyt. Erre adott reakcióként Karimov elnök felszólította az amerikaiakat a hanabádi légi támaszpont kiürítésére. 2012-ben viszont Üzbegisztán mindenki számára váratlanul felfüggesztette tagságát a Moszkva által dominált Kollektív Biztonsági Együttműködés Szervezetében (Collective Security Treaty Organization – CSTO). A döntést azzal magyarázzák, hogy Üzbegisztán szeretne részesülni az Afganisztánból kivonuló amerikai csapatok hátrahagyott fegyverzetéből, illetve, hogy tárgyalások folynak már egy Üzbegisztán területén létrehozandó amerikai bázisról is – melynek létesítéséhez azonban Üzbegisztánnak CSTO-tagként szükséges lenne elnyernie a többi CSTO-tagállam, mindenképp Oroszország hozzájárulását (Litovkin 2012).

külső támogatástól továbbra is alapvetően függő „féljáradékos” rezsimek alakultak ki. Kirgizisztán és Tádzsikisztán volt az egykori Szovjetunió két legszegényebb tagköztársasága. Még a SZU felbomlásának évében is a Kirgiz SZSZK költségvetésének 35%-át, míg a Tádzsikisztáni SZSZK büdzséjének megközelítőleg 46%-át (tehát csaknem felét!) a moszkvai centrum szubvenciói biztosították (Collins 2006: 157). Ellentétben a másik három köztársasággal, amelyek tulajdonképpen jól jártak a nyersanyagárak piaci liberalizációjával, Kirgizisztán és Tádzsikisztán a SZU széthullásának gazdaságilag alighanem a legnagyobb vesztesei lettek. Az utóbbi két államban a kétezres évtized folyamán jelentős külkereskedelmi deficit halmozódott fel, melyet az érintett országok alapvetően a nagyszámú külföldön dolgozó vendégmunkásaik hazautalásai, az informális határ menti kereskedelem és reexport bevételei, nemzetközi segélyek, illetve Tádzsikisztán esetében vélhetően az illegális narkotikumok tranzitkereskedelmének bevételei révén voltak képesek finanszírozni (Mogilevskii 2012: 7–12). Mint Wojciech Ostrowski megállapítja, Kirgizisztán és Tádzsikisztán a „neoliberális projektből” kirekesztett „globális dél” országaihoz kezdett hasonlítani, melyek leginkább csak egy sajátos – pénzmosáson, illegális migráción és drogkereskedelmen alapuló – árnyékgazdaság keresztül integrálódnak a globális világgazdaságba (Ostrowski 2011: 286).

Tádzsikisztán már a szovjet időkben is az iparilag legkevésbé fejlett tagköztársaságának számított, ám a polgárháború a meglévő csekély ipari infrastruktúrát is jórészt elpusztította. Napjainkban Tádzsikisztán iparát tekintve a vízierőművekre épülő elektromosenergia-termelést és -exportot, valamint a magas elektromosáram-igényű alumíniumgyártást tarthatjuk említésre méltónak. A Vaks folyó vízierőműveire települt tursunzodai alumíniumkohók jelentőségét mutatja, hogy az innen exportált alumíniumból származik Tádzsikisztán (hivatalos) exportbevételének a fele, valamint az üzem egymagában felhasználja az országban megtermelt elektromos energia 40%-át (Olcott 2005: 115). Bár az ország területének alig 7%-a művelhető, a mezőgazdasági szektor a népesség 49,8%-át foglalkoztatja. A szovjet időszakban a mezőgazdaságra itt is a gyapottermesztés erőltetése nyomta rá a bélyegét, így az ország élelmiszerekből máig behozatalra szorul. Az élelmiszernövények arányának növelésére a kolhozok átfogó privatizációja nélkül Tádzsikisztánban sincs sok remény, ugyanakkor ez utóbbi komolyabban fel sem merülhetett, hiszen a polgárháború lezárásának egyik garanciája az volt, hogy az egyes hadurak visszavonulásuk zálogául megkapták rendszerint szülőfalujuk vagy származási régiójuk kolhozainak irányítását mintegy „hűbértartok” gyanánt (Olcott 2005: 114).

Jelentős ipar és jól működő mezőgazdaság híján Tádzsikisztánban a munkanélküliség óvatos becslések szerint is meghaladja a 40%-ot. A polgárháborút követő évtizedekben a tádzsik lakosságnak lényegében három forrásból nyílt lehetősége jövedelemszerzésre: egyes szerencsések munkát kaptak valamelyik az országban működő NGO-nál, vagy külföldre (rendszerint Oroszországba) emigrált családtagjuk hazautalásaiból éltek, vagy bekapcsolódtak

az illegális – de valójában az ország gazdaságának egyik legszilárdabb pillérét alkotó – kábítószer-kereskedelemben (Olcott 2005: 113). Napjainkban mintegy 1,5 millió (tehát átlagban minden ötödik) tádzsik állampolgár dolgozik külföldön, a migránsok aránya a teljes népességhez viszonyítva itt a legmagasabb a volt Szovjetunióban, sőt az egész világon (Erlich 2006). Hazautalásaik összege 2005-ben meghaladta a 600 millió dollárt, és egyes becslések szerint napjainkban is mintegy 42%-át teszik ki az ország GDP-jének.¹² A tádzsik háztartások legalább 15%-a kizárólag a hazautalásokból él (Nazriev–Manzarshoeva 2009). Az ország másik ehhez mérhetően jelentős bevételi forrása a drogkereskedelemből. Tádzsikisztán mintegy 1800 km hosszúságú, meglehetősen gyengén őrzött határszakaszon osztozik a világ jelenleg első számú ópium- és herointermelő országával, Afganisztánnal. Becslések szerint akár évi 90 tonna heroin (az Afganisztánban előállított heroin körülbelül 30%-a) is átáramlik útban Oroszország felé a tádzsik–afgán határon. A drogkereskedelemből származó bevételek pedig az éves tádzsik GDP 30–50%-át is elérhetik. Bár Emomali Rahmon elnök közvetlen érdekeltiségére a drogkereskedelemben nincs bizonyíték, a helyi tisztségviselők a regionális biztonság fenntartásáért cserébe minden bizonnyal szabadon bonyolíthatják drogügyleteiket. Így a drogkereskedelemből – ellentétben Mexikó példájával – Tádzsikisztán esetében sajátos módon hozzájárult a polgárháború után a központi hatalom stabilizálódásához és az erőszak megszűnéséhez.¹³

Kirgizisztán gazdasági fejlődését – hasonlóan Tádzsikisztánhoz – már szovjet tagköztársaságként is számos tényező hátráltatta, mindenekelőtt izolált földrajzi helyzete és természeti erőforrásainak – köztük a fosszilis energiahordozóknak – a szűkössége. Talán ennek is köszönhető, hogy a szovjet korszak erőltetett iparosítása – annak minden áldásos és kártékony hatásával együtt – Kirgizisztán gazdaságának fejlődésére kevésbé nyomta rá a bélyegét, mint több másik tagköztársaságéra. Bár a megművelhető földterület aránya itt is igen csekély, a mezőgazdasági szektor – azon belül is a nomadizáló állattartás – súlya igen jelentős maradt. Még napjainkban is a mezőgazdaság foglalkoztatja a kirgiz népesség csaknem 40%-át és szolgáltatja a tagköztársaság GDP-jének legalább egyharmadát.¹⁴

Az ország az energiahordozókat hagyományosan Oroszországból, míg a fogyasztási cikkek egyre nagyobb arányban Kínából importálja. Kirgizisztán exportja összesen csupán mintegy 29%-kal növekedett a 2000–2010 közötti időszakban, míg importja ugyanebben a periódusban két és félszeresére emelkedett. Ennek köszönhe-

---

12 The World Bank Country Brief Tajikistan, 2012; <http://web.worldbank.org/WBSITE/EXTERNAL/COUNTRIES/ECAEXT/TAJIKISTANEXTN/0,,contentMDK:20630697~menuPK:287255~pagePK:141137~piPK:141127~theSitePK:258744,00.html> (letöltve: 2014. 02. 23.).

13 Drugs in Tajikistan. Heroin stabilises a poor country. The Economist, 2012. 04. 21. <http://www.economist.com/node/21553092> (letöltve: 2014. 02. 23.).

14 World Bank Kyrgyz Republic Partnership Program Snapshot, 2012: 6. http://siteresources.worldbank.org/INTKYRGYZ/Resources/KR_Snapshot_March2012_final.pdf (letöltve: 2014. 02. 23.).

tően a kétezres évek elején még nagyjából külkereskedelmi egyensúlyban lévő ország mára a GDP-je 10%-át is meghaladó külkereskedelmi deficitet halmozott fel, amit csak az egyre nagyobb számú külföldön dolgozó kirgiz vendégmunkás hazautalásai és a növekvő informális reexport révén tud finanszírozni. Az import erőteljes növekedésének köszönhetően a kirgiz gazdaság nyitottsága is fokozódott, a GDP 40–50%-át is eléri.

A függetlenség elnyerése óta számottevő nemzetközi tőkebefektetést Kirgizisztánban is csak két ágazat, az aranykitermelés és a vízenergia-export vonzott. A legnagyobb egyszeri beruházást a kanadai Cameco konzorciummal kötött megállapodás eredményezte a több mint 4000 méteres tengerszint feletti magasságon fekvő és rendkívül nehezen megközelíthető Kumtor aranybánya lelőhelyeinek kiaknázásáról. A koncessziós szerződés értelmében a kitermelésből származó profit 70%-a a kirgiz államot illeti meg, amely a kirgiz költségvetés bevételeinek 26%-át teszi ki és a köztársaság exportjának is mintegy 40%-át az aranyexport adja.¹⁵ A Narin folyón épült vízierőművek ma már az orosz energiaóriás, a RAO-UES tulajdonába tartoznak. Az erőművek révén Kirgizisztán elektromos energiát exportál Kazahsztánba, ugyanakkor saját energiafogyasztását csak számottevő orosz gáz és olaj importjával tudja fedezni (Olcott 2005: 111).

A közép-ázsiai köztársaságok közül talán Kirgizisztán külkereskedelmében játssza a legjelentősebb szerepet a reexport. Ennek egy jelentős részét képezi az olcsó kínai fogyasztási tömegcikk informális, statisztikákban sem feltüntetett határ menti kereskedelme.¹⁶ A formális reexport főbb tételeit gépek és műszaki berendezések, valamint üzemanyagok képezik. Az eddigi jelentős kirgiz üzemanyag-reexportot magyarázó egyik tényező az idén megszűnő *manaszi* amerikai légi bázis üzemanyag- és utánpótlásigényének kiszolgálása volt. A másik faktor, amelynek köszönhetően a fosszilis energiahordozókban szegény Kirgizisztán a szénhidrogéntermékek egyik fő regionális elosztó központjává válhatott, nem más, minthogy a szoros orosz–kirgiz kapcsolatoknak köszönhetően Kirgizisztán számos szomszédjánál, különösen Üzbegisztánnál olcsóbban juthat az orosz benzinhez, gázolajhoz és kerozinhoz. A kirgiz fosszilisenergia-export esetében minden bizonnyal az orosz import reexportjáról van

---

15 World Bank Kyrgyz Republic Partnership Program Snapshot, 2012: 9. http://siteresources.worldbank.org/INTKYRGYZ/Resources/KR_Snapshot_March2012_final.pdf (letöltve: 2014. 02. 23.).

16 A közép-ázsiai „informális” vagy határ menti kereskedelemben az olcsó kínai fogyasztási cikkek játsszák a főszerepet. Ezek legfontosabb regionális elosztó helyének napjainkban a kirgizisztáni Dordoj és Karaszu piacok tekinthetők. A reexportra kerülő kínai áruk általában vámmentesen, vagy minimális 1–5% vámtarifával mellett léphetnek be Kirgizisztánba, ill. Tádzsikisztánba. Kirgizisztánból elsősorban Oroszországba, Kazahsztánba és Üzbegisztánba, míg Tádzsikisztánból elsősorban Afganisztánba és Üzbegisztánba exportálják azokat. A reexportra kerülő áruk általában nem szerepelnek az érintett közép-ázsiai országok importstatisztikáiban, így leginkább csak közvetetten, a kínai exportstatisztikákból következtethetünk értékvolumenükre, amely 2006-ban egyes becslések szerint a hétmilliárd dollárt is elérte (Mogilevskii 2012: 38–46).

szó, hiszen Kirgizisztánnak magának nemcsak kőolaj- és földgázkészletei, de finomítókapacitásai is rendkívül szerények (Mogilevskii 2012: 20).

A bővülő formális és informális reexport mellett még a nemzetközi segélyek és a vendégmunkások hazautalásai jelentettek fontos bevételt a kirgiz járadékgazdaság számára. A mindenkori „elnöki klánok” a nemzetközi segélyekre tipikusan mint patronázsjövedelmek forrására tekintettek, elosztásukat például Aszkar Akajev elnökségének időszakában az elnök feleségének alapítványai koordinálták (Engvall 2011: 32). A vendégmunkások hazautalásai pedig 2007-ben a kirgiz GDP 27%-át tették ki, ami a negyedik legmagasabb arányt jelenti a világ országai között (Marat 2009: 8). 2000-től fontos új külsődeviza-bevételi forrást jelent a kirgiz vezetés számára az Afganisztán elleni hadművelet keretében Biskek melletti Manasz légitámaszponton létesült amerikai katonai bázis. Érdekes módon épp a nyugati média által ünnepeelt „tulipános forradalom” révén hatalomra jutott Bakijev elnök tette először kérdésessé a manaszi amerikai bázis fennmaradását, amivel vélhetően csak magasabb bérleti díjat akart kizsarolni az amerikai kormányzattól¹⁷ (Beehner 2005). A busás devizajuttatások ellenére úgy tűnik, az amerikaiaknak az idei évben el kell hagyniuk a bázist, mivel az oroszbarátként számon tartott Atambajev elnök 2014-ig adott határidőt az USA-nak a manaszi légi támaszpont kiürítésére.¹⁸ A bázis felszámolása előreláthatólag az előzetes menetrendnek megfelelően 2014 júliusáig befejeződött.¹⁹

Konklúziók

A fenti adatok és összefüggések tükrében Ostrowskival egyetértve úgy véljük, napjainkban két utódállam, Kazahsztán és Türkmenisztán egyértelműen mint nyersanyagexportőr járadékos államok írhatók le, míg az exportálható nyersanyagokban szegény, mindazonáltal külső forrásokra nagymértékben ráutalt Kirgizisztán és Tádzsi-

---

17 Bakijev elnök az általa szimbolikusan tekintett évi kétmillió dolláros bérleti díj százszorosára (!) emelését követelte az amerikaiaktól. Mindeközben orosz részről is érezhetően erősödött a kirgiz kormányzatra nehezedő nyomás, hogy mondják fel az amerikaiakkal kötött bérleti megállapodást. Végül is 2009 februárjában Bakijev elnök bejelentette a manaszi amerikai bázis bezáratását. Ezzel csaknem egyidejűleg láttak napvilágot hírek egy új orosz–kirgiz hitelmegállapodásról, amelynek keretében Moszkva csaknem kétmilliárd dollár értékű gyorssegélyt volt kész folyósítani a Bakijev-kormányzat számára. Bakijev le is hívta az orosz hitel első részletét, majd utána, nem kevésbé felbőszítve az oroszokat, váratlanul meghosszabbította az amerikaiak manaszi bérletét. Egyes spekulációk szerint Bakijev kétkulcsos politikája közrejátszott abban, hogy a 2010-es zavargások alkalmával Oroszország kvázi „áldását adta” a kirgiz elnök megbuktatására.

18 Atambaev Says No Foreign Troops At Manas After 2014. Radio Free Europe, 2012. 02. 20. <http://www.rferl.org/content/kyrgyzstan-president-says-no-foreign-troops-manas-2014/24490080.html> (letöltve: 2014. 02. 24.).

19 U.S. Air Base At Manas Starts Closing Shop. Eurasianet.org; 2014. 02. 12. <http://www.eurasianet.org/node/68045> (letöltve: 2014. 02. 24.).

kisztán beleillenek a „féljáradékos” államok elemzési kategóriájába (Ostrowski 2011: 28.). Ostrowskitól eltérően azonban úgy vélem, Üzbegisztán példája – a külkereskedelmi adatok tükrében – nem meríti ki a járadékos állam, de talán a járadékgazdaság fogalmi kritériumait sem, noha az üzbég politikai elitcsoportokat is jól láthatóan egyfajta járadékvadász logika vezérli. Mindettől nyilván nem független, hogy mint azt a fentiekben már vázoltam, politikai berendezkedését tekintve a két járadékos államban (Kazahsztán és Türkmenisztán) aránylag stabil neopatrimoniális – sőt egyes szerzők szerint egyenesen szultanisztikus – jellegű autoriter rezsimek alakultak ki, míg Üzbegisztán, Kirgizisztán és Tádzsikisztán a másik három rezsimmnél potenciálisan lényegesen ingatagabb, ám összességében autoriter karakterű oligarchikus, „klán alapú” rendszer maradt.

Wojciech Ostrowski következtésével szemben úgy vélem tehát, hogy a közép-ázsiai köztársaságok esetében az autokratikus hatalomgyakorlás nem feltétlenül ezen államok járadékos jellegéből vezethető le. A járadékos államok között is van elnyomóbb és liberálisabb rezsimek, de a nem járadékos rezsimek között Üzbegisztán éppolyan autokratikus berendezkedésű, mint Türkmenisztán. Az állam járadékos jellege és politikai stabilitása között viszont – közép-ázsiai kontextusban – úgy tűnik, van összefüggés. A járadékos logika alapján működő rezsimek közül azok, amelyek bővelkednek természeti kincsekben (mint Kazahsztán és Türkmenisztán), nyilvánvalóan jobban teljesítenek a politikai stabilitás terén, mint azok, amelyek szűkölködnek a gazdasági erőforrásokban (mint Kirgizisztán és Tádzsikisztán).

Irodalomjegyzék

- Afanasyeva, A. (2012): Kashagan's big oil coming to market in mid-2013-sources. *Reuters*, 2012. 08. 10. (on-line); elérhetőség/hozzáférés: <http://www.reuters.com/article/2012/08/10/kazakhstan-oil-kashagan-idUSL6E8J7CML20120810>.
- Atambaev Says No Foreign Troops At Manas After 2014. *Radio Free Europe*, 2012. 02. 20. (on-line); elérhetőség/hozzáférés: http://www.rferl.org/content/kyrgyzstan_president_says_no_foreign_troops_manas_2014/24490080.html (letöltve: 2014. 02. 24.).
- Beblawi, H. (1990): The Rentier State in the Arab World. In: Luciani, G. (ed.): *The Arab State*. Berkeley – Los Angeles: University of California Press, 85–98.
- Beehner, L. (2005): U.S. Military Bases in Central Asia. Council on Foreign Relations, 2005. 06. 26. (on-line); el-

- érhetőség/hozzáférés: <http://www.cfr.org/russia-and-central-asia/asia-us-military-bases-central-asia/p8440#p11> (letöltve: 2014. 02. 23.).
- Charter of the Collective Security Treaty Organization (on-line); elérhetőség/hozzáférés: http://www.ieee.es/Galerias/fichero/Varios/2002_Carta_de_la_OTSC.pdf (letöltve: 2014. 02. 23.).
- Chebabi, H. E. – Linz, J. J. (eds.) (1998): *Sultanistic Regimes*. John Hopkins University Press.
- Collins, K. (2006): *Clan Politics and Regime Transition in Central Asia*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Cummings, S. N. (2002): Power and change in Central Asia. In: uő (ed.): *Power and change in Central Asia*. London, New York: Routledge, 1–23.
- Drugs in Tajikistan. Heroin stabilises a poor country. *The Economist*, 2012. 04. 21. (on-line); elérhetőség/hozzáférés: <http://www.economist.com/node/21553092> (letöltve: 2014. 02. 23.).
- Erlich, A. (2006): Tajikistan: From Refugee Sender to Labor Exporter. Washington: Migration Policy Institute, 2006. 07. 01. (on-line); elérhetőség/hozzáférés: <http://www.migrationinformation.org/Feature/display.cfm?id=411> (letöltve: 2014. 02. 23.).
- Gleason, G. (ed.) (2003): *Markets and Politics in Central Asia*. London, New York: Routledge.
- Ishimaya, J. (2002): Neopatrimonialism and the prospects for democratization in the Central Asian republics. In: Cummings, S. (ed.): *Power and change in Central Asia*. London, New York: Routledge, 42–58.
- Klein, M. (2009): *Russia's Military Capabilities*. Berlin: Stiftung Wissenschaft und Politik.
- Litovkin, V. (2012): Uzbekistan wants American weapons and suspends CSTO membership. *Valdai Discussion Club*, 2012. 07. 06. (on-line); elérhetőség/hozzáférés: http://valdaiclub.com/near_abroad/45740.html (letöltve: 2012. 02. 23.).
- Luciani, G. (1990): Allocation vs. Production States: A Theoretical Framework. In Luciani, G. (ed.): *The Arab State*. Berkeley – Los Angeles: University of California Press, 65–84.
- Nazriev, S. – Manzarshoeva, A. (2009): Poverty Tajikistan's only growth area. *Asia Times Online*, 2009. 08. 06. (on-line); elérhetőség/hozzáférés: http://www.atimes.com/atimes/Central_Asia/KH06Ag01.html (letöltve: 2014. 02. 23.).
- Neszmélyi Gy. (2013): Az arab tavasz politikai és gazdasági hatásai Egyiptomban. *Kül-Világ*, 3–4: 14. <http://www.kul-vilag.hu/2013/0304/20130304.pdf> (letöltve: 2015. 02. 23.).
- Ochs, M. (1997): Turkmenistan: the quest for stability and control. In: Dawisha, K. – Parrott, B. (eds.): *Conflict, cleavage and change in Central Asia and the Caucasus*. Cambridge: Cambridge University Press.

- Olcott, M. B. (2005): *Central Asia's Second Chance*. Washington: Carnegie Endowment for International Peace.
- Olcott, M. B. (2010): *Kazakhstan: Unfulfilled Promise?* Washington: Carnegie Endowment for International Peace.
- Ostrowski, W. (2011): Rentierism, dependency and sovereignty in Central Asia. In: Cummings, S. – Hinnebush, R. (eds.): *Sovereignty After Empire: Comparing the Middle East and Central Asia*. Edinburgh: Edinburg University Press, 282–303.
- Podvig, P. (2002): History and the current status of the Russian Early Warning System. In: *Science and Global Security*, 10(1): 21–60.
- Pomfret, R. (2006): *The Central Asian Economies Since Independence*. Princeton University Press.
- Spechler, D. R. – Spechler, M. C. (2009): Uzbekistan among the great powers. *Communist and Post-communist Studies*, 42(3): 353–373.
- The Curse of Cotton: Central Asia's Destructive Monoculture, *International Crisis Group*, Asia Report Nr. 93., 2005. 02. 28. (on-line); elérhetőség/hozzáférés: http://www.crisisgroup.org/~media/Files/asia/centralasia/093_curse_of_cotton_central_asia_destructive_monoculture (letöltve: 2014. 02. 22.).
- The Róbinson Rojas Archive World Development Indicators 2004. (on-line); elérhetőség/hozzáférés: <http://www.rrojasdatabank.info/wdi2004/ch4.pdf> (letöltve: 2014. 02. 22.).
- The Róbinson Rojas Archive World Development Indicators 2009. (on-line); elérhetőség/hozzáférés: <http://www.rrojasdatabank.info/wdi2009/tab4.4.pdf> (letöltve: 2014. 02. 22.).
- U.S. Air Base At Manas Starts Closing Shop. Eurasianet.org 2014. 02. 12. (on-line); elérhetőség/hozzáférés: <http://www.eurasianet.org/node/68045> (letöltve: 2014. 02. 24.).
- U.S. Energy Information Administration (Turkmenistan 2012. 01. 25.) (on-line); elérhetőség/hozzáférés: <http://www.eia.gov/countries/cab.cfm?fips=TX> (letöltve: 2014. 02. 22.).
- World Bank Country Brief Tajikistan 2012. (on-line); elérhetőség/hozzáférés: <http://web.worldbank.org/WBSITE/EXTERNAL/COUNTRIES/ECAEXT/TAJIKISTANEXTN/0,,contentMDK:20630697~menuPK:287255~pagePK:141137~piPK:141127~theSitePK:258744,00.html> (letöltve: 2014. 02. 23.).
- World Bank Kyrgyz Republic Partnership Program Snapshot 2012. (on-line); elérhetőség/hozzáférés: http://siteresources.worldbank.org/INTKYRGYZ/Resources/KR_Snapshot_March2012_final.pdf (letöltve: 2014. 02. 23.).